

„NYELVI FORDULAT” A FILOZÓFIÁBAN

‘LINGUISTIC TURN’ IN PHILOSOPHY

Farkas Katalin

az MTA doktora, egyetemi tanár, Central European University
farkask@ceu.edu

ÖSSZEFOGLALÁS

A „filozófia nyelvi fordulata” kifejezés több, a 20. században lezajlott filozófiai fejleményt takar. Tézisem szerint legalábbis két fejlemény mögött a filozófia önbizalomvesztése áll. Gottlob Frege szemantikai elmélete nagy hatással volt az analitikus filozófiára, többek között azért, mert a formális módszerek a természettudományhoz hasonló haladás reményét adták a filozófiának. A filozófia azonban így belterjessé vált, hiszen a bonyolult formális levezetések már a filozófián belül sem érti mindenki. A nyelvi fordulat másik nagy iránya Ludwig Wittgensteinhez és a mindennapi nyelv filozófiájához kapcsolódik. Ennek az irányzatnak a képviselői a nyelvi hibák kiküszöbölésével akarták a filozófiai problémákat megoldani. Ez az irányzat elvileg nyitottabb lenne, mint a másik, de egy alapvetően hibás feltevésen alapul. Ha a filozófia valamit közölni akar a filozófián, a hivatásos filozófusok körén kívül is, fel kell adni mind a túlzó szemantikai hagyományt, mind pedig a wittgensteini terapeutikus megközelítést.

ABSTRACT

The ‘linguistic turn’ in philosophy is an expression that covers various developments in the 20th century history of the discipline. According to my hypothesis, at least two of these developments were motivated by a loss of self-confidence in philosophy. Frege’s semantic theory had a profound effect on analytic philosophy, because formal methods offered the hope of progress in philosophy comparable to the natural sciences. This, however, led to the growing inward-looking character of philosophy, since complicated formal deductions became accessible to fewer and fewer people. The other important direction of the linguistic turn is associated with Wittgenstein and ordinary language philosophy. Representatives of this direction attempted to solve philosophical problems by eliminating errors of languages. This direction promises to be more open, but it is based on a mistaken assumption. If philosophy tries to communicate something beyond the circle of professional philosophers it has to break away both from an exaggerated use of formalism and from the therapeutic approach.

Kulcsszavak: nyelvi fordulat, szemantika, pszichológia, terápiás filozófia

Keywords: linguistic turn, semantic, psychology, therapeutic philosophy

A konferencia honlapja azzal a felvetéssel indít, hogy eredeti hivatása szerint a filozófia a mindennapi ember tanítója. Ennyiben feladata az is, hogy a tudomány újabb és újabb felfedezéseit, a társadalmi lét és a gondolkodás fejleményeit a mindennapi ember számára alkalmasan értelmezze.

Én egy kicsit ambiciózusnak tartom azt a célt, hogy filozófia a mindennapi embert általában célozza meg. Szerintem a filozófia célközönsége ennél mindig is egy kicsit szűkebb volt. Az viszont valószínű, hogy a filozófia célközönsége tágabb, mint a hivatásos filozófusok köre. A nagy kérdés ma az – és véleményem szerint a konferencia alapfeltevése így is megfogalmazható –, hogy alkalmas-e erre még a filozófia? Hiszen korábban ez biztosan így volt. Története során a filozófia képes volt valamilyen módon eligazítást nyújtani a filozófián kívül dolgozó tudósoknak, illetve a művelt közönség számára, akiket érdekeltek a lét alapvető kérdései. Csakhogy sajnos manapság erre a filozófia egyre kevésbé alkalmas.

Azt a kérést kaptam, hogy a filozófia nyelvi fordulatáról beszéljek. Ez a téma nagyon is releváns a konferencia kérdéséhez, de sajnos nem ad túl sok optimizmusra okot: a filozófia nyelvi fordulata szerintem nagymértékben felelős azért, hogy eljutottunk abba az állapotba, amikor a filozófia nem nagyon beszél senkinek a filozófusok, a hivatásos filozófusok körén kívül. Ez elsősorban az analitikus filozófiára vonatkozik, legalábbis én elsősorban erről fogok beszélni.

Mi a nyelvi fordulat? A filozófiában a 20. században lezajlott bizonyos változásokat szoktak ezzel a kifejezéssel illetni, bár különböző fejleményekről van szó. Ezek közül az egyik az, amit szemantikai fordulatnak nevezhetnénk. Legalábbis a 17. század óta a filozófusoknak van egy visszatérő aggodalmuk: a filozófia a természettudományokhoz képest szemmel láthatólag nem képes olyan haladást produkálni, mint amelyet elvárhatnánk tőle. Ennek az aggodalomnak egy tipikus példáját találjuk Kantnak a *Tiszta ész kritikájához* írt bevezetőjében. Kant nem az utolsó volt, akit ez a kérdés aggasztott. Különböző javaslatok születtek a probléma orvoslására. Például az, hogy kölcsönözni kell a természettudományokból bizonyos módszereket. Vagy olyan módszereket alkalmazni, amelyek a természettudományos sztenderdekhez hasonló szigorú összemérhetőséget biztosítanak elméletek között. Nagy részben ez állt a filozófia szemantikai fordulata mögött is.

Az analitikus filozófia egyik legfontosabb történeti figurája Gottlob Frege (1848–1925), aki egyébként német gondolkodó volt, és az analitikus filozófia történeti hátterét képező empirista hagyománytól nagyon eltérő gondolkozói közegeből jött. Az, hogy mégis őt tekintik az analitikus filozófia megalapítójának vagy egyik legfontosabb alakjának, szerintem főként annak köszönhető, hogy ő volt az első modern formális szemantikai elmélet kidolgozója. A modern kompozicionális szemantikai elméletek azt vizsgálják, hogy az összetett nyelvi kifejezés szemantikai tulajdonságai, vagyis az igazságértékük és a referenciájuk, hogyan függ a részek szemantikai értékétől. Frege volt az első a modern hagyományban,

aki erről egy nagyon gazdag és jelentős kutatási hagyománynak alapanyagokat adó, illetve azt ösztönző elméletet nyújtott.

A formális szemantika, illetve az erre alapozott formális logika óriási sikertörténet lett az analitikus filozófiában. Ugyanis többek között az az egyik előnye, hogy a tudományos haladás reményét adja meg a filozófia számára. Ennek egy példájaként szolgálhat Timothy Williamson kortárs filozófus cikke bő tíz évvel ezelőttről. Williamson Oxfordban professzor és a kortárs ismeretelmélet, logika és metafizika egyik meghatározó alakja. Williamson írt egy cikket 2004-ben, amelynek az a címe, hogy *Must Do Better*, vagyis olyasmi, hogy „Kössük föl a gatyánkat” vagy, hogy „Jobban kell ezt csinálni”. Williamson a cikkben úgy viselkedik, mint egy szigorú tanár bácsi, aki kiosztja a rendetlen analitikus filozófusokat, mert nem elég szabatosan, pontosan és gyümölcsözően művelik a filozófiát. Mindenféle pongyolást megengednek, szócséplésbe bonyolódnak, vesztegetik az időt stb. stb. Mi annak a módja, hogy végre haladást érzünk el a filozófiában? – kérdezi Williamson. Az, hogy a formális szemantika módszereire támaszkodunk.

Egyik példaképnek Michael Dummettet ajánlja, aki szintén oxfordi filozófus volt, és a 20. század közepén, a hatvanas évektől kezdve alkotott. Ő azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a realista, illetve az antirealista felfogás közül melyiket kell elfogadnunk. A realisták azt gondolják, hogy a világ fogalmi sémáinktól, illetve fogalmainktól függetlenül létezik, az antirealisták ezzel nem értenek egyet. Dummett úgy gondolta, hogy a realizmus-antirealizmus vitát le lehet fordítani egy formális logikai kérdésre: hogy kétértékű logikát vagy pedig többértékű logikát kell elfogadnunk. Ahogy Williamson dicsérőleg írja a cikkében, Dummett realistája és antirealistája ahelyett, hogy pusztán frázisokat vágnának egymás fejéhez, szisztematikus, kompozicionális szemantikai elméletekre fordítják le a realizmus, illetve antirealizmus tételeit. Ezeket az elméleteket azután a természettudományos sztenderdekhez hasonló módon lehetett kiértékelni és egymással összevetni. Itt a haladás. Tehát miután a filozófusok évezredek keresztül képtelenek voltak eldönteni a realizmus és antirealizmus kérdését, hogy ha a két álláspontra ráillesztünk egy-egy formális szemantikai elméletet, és összemérjük, hogy a kettő közül melyik a jobb, akkor ez a kérdés rögtön megoldódik.

Az az elképzelés, hogy így érünk el haladást, rettentő nagy karriert futott be az analitikus filozófiában. A filozófiai kérdések egész sorának kezelésére születtek ilyen javaslatok. Például az ontológiai realizmus, a tudás fogalma és viszonya a bizonyítékokhoz, a modalitás metafizikája, a vélekedések és a vágyak természete, a metaetikában a kognitív *versus* non kognitív elméletek kérdéseiben. Ezekről a témákról egyenként is monográfia hosszúságú könyvek jelentek meg, amelyek azzal foglalkoznak, hogy a formális szemantika eszközeit alkalmazva egy-egy versengő álláspont közül melyik lesz a nyerő. Mint az megjósolható, ez a filozófia belterjességéhez vezetett. A filozófia ugyanis olyan mértékben lett tech-

nikai, hogy a mindennapi ember számára vagy pedig a filozófián kívül dolgozó tudós számára – és igazság szerint olykor még a más területen dolgozó filozófus számára is – lényegében érthetatlenné vált.

A nyelvi fordulatnak egy másik, ettől nagyon különböző indíttatású áramlata volt a Ludwig Wittgenstein és a mindennapi nyelv filozófusai által inspirált mozgalom, amelynek alapvető felismerését azzal a wittgensteini idézettel szokták jellemezni, hogy „Filozófiai problémák akkor jelentkeznek, amikor a nyelv szabadságra megy”. Ismert, hogy Wittgenstein szerint a filozófia valamifajta betegségben szenved, amiből ki kell kúrálni. Ez a betegség általában a nyelvi kifejezések félreértésén alapszik. A filozófiai hibák forrása a nyelv téves használata. A megvilágosodott terapeuta filozófus felhívja ezekre a figyelmet, és reméli, hogy a betegségben szenvedő filozófusok, illetve természettudósok, kigyógyulnak a bajból ennek hatására. A gyógymódot hosszú évtizedek óta alkalmazzák, és meglehetősen hatástalannak bizonyult.

Látszik, hogy mind a két irányzat mögött a filozófia önbizalomvesztése vagy identitásválsága rejlik. Az egyik társaság azt gondolja, hogy a filozófia nem ért el megfelelő haladást, és most végre a formális szemantikai eszközök alkalmazása révén ez lehetségessé válik. A másik azt gondolja, hogy a filozófusok a nyelv alapvető működése félreértésének betegségében szenvednek. Az első irányzat véleményem szerint a filozófia belterjességéhez vezet. A második irányzat sokkal alkalmasabb lenne önmagában arra, hogy beszéljen a nem hivatásos filozófushoz is. Van azonban vele egy probléma: az, hogy egy alapvetően hibás feltevésen alapul.

Ez a hibás előfeltételezés pedig éppen az, hogy a filozófiai problémák forrása kizárólag valami nyelvi félreértés. Például illusztrálhatjuk ezt a kérdést Pléh Csaba előadásának címevel: *Gondolkodik-e az emberi agy?*¹ A példa nem légből kapott. Peter Hacker, a wittgensteini terapeutikus gondolkodás egyik legfontosabb kortárs képviselője számos tanulmányt írt arról, hogy azt nem lehet mondani, hogy az emberi agy gondolkodik. Alapvetően *emberek* gondolkodnak, és gondolkodni ezért csak az emberhez hasonló létezők tudnak. Például egy személy, akinek vannak különböző mentális képességei, aki a világban él, dolgozik, megszületik, megöregszik, meghal. Csak az ilyen típusú dolog képes gondolkodni. Egyszerűen rosszul használjuk a 'gondolkodás' szót, ha azt mondjuk, hogy az agy képes gondolkodni, vagy egyáltalán feltesszük ezt a kérdést, hogy az agy képes-e gondolkodni. Ez a hozzáállás szerintem a nyelv olyan szemléletén alapul, mint amikor valaki azt gondolja, hogy csak azok a zenék a jó zenék, amik akkor voltak menők, amikor ő fiatal volt, vagyis leragad a Nirvanánál vagy Chuck Berrynél. Ugyanis teljesen nyilvánvaló, hogy a kortárs pszichológiában nagyon is gyümölcsözően használják azt a feltevést, hogy például az agy következtetéseket végez el, vagy azt, hogy a vizuális rendszerünk képes tárgyakat felismerni.

¹ Az előadás szerkesztett változata e szám 174–182. oldalán olvasható.

Ha tényleg ahhoz ragaszkodunk, hogy a szó eredeti terjedelmét kell alkalmazni, és csak az ember képes valamit felismerni, viszont a vizuális rendszer nem képes valamit felismerni, akkor nagyon mereven elzárjuk magunkat attól, hogy a pszichológia számos, érdekes eredményét megértsük. Abban viszont Hackernek igaza van – és erre hozott nagyon jó példákat Pléh Csaba is –, hogy a filozófia képes fontos fogalmi megkülönböztetéseket tenni, amelyek az empirikus vizsgálódásokban néha elsikkadnak. Képes fogalmakat megvilágítani, amikkel például természettudósok dolgoznak. Tehát például képes behatóan elemezni azt a kérdést, hogy a személyes és szubperszonális folyamatok között milyen különbség van, vagyis azt a kérdést, hogy egy ember gondolkodik vagy az agy gondolkodik; vagy azt a kérdést, hogy mi a különbség aközött, amikor egy ember következtetéseket végez, vagy a vizuális rendszer következtetéseket végez.

Azt hiszem, hogy ez az egyik jövőbeli útja a filozófiának, ha a filozófia valamit közölni akar a filozófián, a hivatásos filozófusok körén kívül is. Ahhoz, hogy ez sikerüljön, a nyelvi fordulatnak hátat kell fordítani, és fel kell adni mind a túlzó szemantikai hagyományt, mind pedig a wittgensteini terapeutikus megközelítést.